

Орловський Р. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права № 1
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПОНЯТТЯ І ЗНАЧЕННЯ ЕКСЦЕСУ СПІВУЧАСНИКА

Анотація. Стаття присвячена дослідженню поняття ексцесу співучасника з наступним виділенням його значення. Подано питання, які вимагають розгляду й подальшого вирішення. Проаналізовано позиції вчених з приводу визначення вживаної термінології.

Ключові слова: співучасть у злочині, співучасник злочину, виконавець злочину, ексцес виконавця (співучасника).

Постановка проблеми. Вітчизняне кримінальне законодавство радянського періоду не містило норм про ексцес співучасника злочину. Положення про відповідальність співучасників при ексцесі виконавця були закріплені в ст. 19 Основ кримінального законодавства Союзу РСР 1991 р., які так і не набрали чинності.

Кримінальний кодекс України 2001 р. (далі – КК України) не використовує поняття «ексцес», однак у ч. 5 ст. 29 фактично встановлює правило відповідальності співучасників у випадку ексцесу виконавця злочину, а саме: «Співучасники не підлягають кримінальній відповідальності за діяння, вчинене виконавцем, якщо воно не охоплювалося їхнім умислом».

Поняття ексцесу добре відоме науці кримінального права та породжує чималі дискусії серед науковців. Проблеми ексцесу були предметом розгляду значної кількості науковців, що присвятили свої праці дослідженю інституту співучасті або окремим його аспектам, серед яких Ю.В. Абакумова, Д.П. Альошин, Ф.Г. Бурчак, І.М. Гриниха, Н.О. Гуторова, А.Ф. Зелінський, О.О. Кваша, О.В. Ус.

До питань, що вимагають розгляду й подальшого вирішення потрібно зарахувати такі: визначення поняття ексцесу; можливість ексцесу інших співучасників, окрім виконавця злочину; установлення об'ективного та суб'ективного зв'язків між злочином, учиненим у результаті ексцесу виконавця, і діянням інших співучасників злочину; констатація ексцесу виконавця злочину при вчиненні ним злочину менш тяжкого, порівняно із запланованим.

Отже, **метою статті** є дослідження змісту поняття ексцесу співучасника та висловлення авторського бачення можливого вирішення зазначених питань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щодо визначення поняття ексцесу виконавця злочину, то відомі науці кримінального права позиції можна поділити на три основні групи.

До першої потрібно зарахувати думки Б.С. Утевського [1, с. 13], А.А. Піонтковського [2, с. 587], Ф.Г. Бурчака [3, с. 182], які вважали ексцесом виконавця вчинення ним злочину, який не охоплювався передбаченням окремого співучасника.

Неточним видається визначення ексцесу виконавця через категорію передбачення, оскільки істотно розширяються межі відповідальності співучасників при вчиненні виконавцем ін-

шого злочину. Категорія передбачення не відображає повною мірою сутність ексцесу виконавця злочину і ставлення інших співучасників до нього. Варто погодитись із думкою А.І. Рарога [4, с. 123] про те, що співучасник повинен також усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх дій чи бездіяльності, усвідомлювати спосіб сприяння злочину або спосіб впливу на виконавця, усвідомлювати суспільну небезпечність і характер учинюваного виконавцем злочину (що включає й передбачення наслідків у злочинах із матеріальним складом) і бажати саме у вибраний спосіб узяти участь у спільному вчиненні злочину.

На думку другої групи вчених [5, с. 16; 6, с. 83], які вважають змову обов'язковою ознакою співучасті, ексцес виконавця буде в усіх випадках порушення змови. Зокрема, А.В. Ушаков [7, с. 3] пише, що вивчення матеріалів судової практики свідчить про те, що при ексцесі виконавця виділяють дві основні ознаки: ознака виходу виконавця (співвиконавця) за межі передньої змови й ознака вчинення ним іншого самостійного злочину, який передбачено в Особливій частині КК України як основний.

Очевидно, що розгляд ексцесу виконавця (співучасника) як вихід за межі передньої змови з іншими співучасниками не охоплює всіх можливих випадків ексцесу. Таке розуміння ексцесу виключає можливість ексцесу виконавця (співучасника) у злочинах, учинюваних групою осіб без передньої змови. Визначення ексцесу виконавця (співучасника) злочину через категорію «змова» заслуговує схвалення лише у випадку, коли йдеться про змову загалом, а не лише про передню змову¹.

Більшість вчених, яких можна зарахувати до третьої групи, під ексцесом виконавця злочину розуміють учинення ним таких дій, які не охоплювалися умислом інших співучасників [8, с. 195; 9, с. 17; 10, с. 152].

Окрім дослідники вважають, що визначення ексцесу через категорію умислу безпідставно розширює зміст досліджуваного поняття, указуючи на те, що за таких умов ексцесом буде вчинення суб'ектом (виконавцем) поза межами співучасті будь-якого злочину. Саме тому, наголошує Д.С. Дядькін [11, с. 80–81], ексцес – це вихід за межі змови з іншими співучасниками. На думку А.П. Козлова [12, с. 329], при ексцесі виконавця дуже важливо встановити характер і обсяг змови, визначити ставлення співучасників до різних елементів складу злочину.

Ураховуючи вище проаналізовані думки науковців щодо розуміння ексцесу виконавця (співучасника) злочину, а також беручи до уваги, що співучасть у злочині є умисна спільна участя кількох суб'єктів злочину в учиненні умисного злочину, виконавець (співучасник) злочину, який допускає ексцес, входить саме за межі спільного умислу, тому розуміння ексцесу як учинення виконавцем (співучасником) злочину, який не охоплювався умислом інших співучасників, найбільш повно відображає його зміст.

У кримінально-правовій доктрині відсутній єдиний підхід до можливості вчинення ексцесу не тільки виконавцем злочину, а й іншими співучасниками.

¹ Більш детально про передню змову див.: Орловский Р.С. О понятии предварительного уговора / Р.С. Орловский // Правовое обеспечение политики державы на современном этапе её развития : Межнародная научно-практическая конференция, м. Донецк, 4-5 квітня 2014 р. – С. 97-100.

У науковій літературі [13, с. 19; 14, с. 154; 15, с. 349] не раз, і як видається, обґрунтовано, висловлювалась думка про можливість ексесу не тільки виконавця, а й іншого співучасника.

Однак науці кримінального права відома й діаметрально протилежна позиція. Зокрема В.Г. Усов [16, с. 144] уважає, що саме виконавець реалізує спільно задуманий злочин, а не організатор, підбурювач чи пособник. Саме в цьому випадку необхідно положення, яке б виключало відповідальність інших співучасників за діяння виконавця, що не охоплювалося їхнім умислом. Законодавець ставить питання про можливість ставлення в провину вчиненого виконавцем іншим співучасникам: організатору, підбурювачеві й пособнику, а не навпаки.

По-своєму аргументує неможливість ексесу співучасника М.І. Панов [17, с. 254], який зазначає, що при ексесі будь-який співучасник (навіть організатор, підбурювач, пособник), який його допускає, завжди при цьому є виконавцем злочину, оскільки саме він учиняє дії (виконує функції виконавця), що утворюють об'єктивну сторону злочину, який є ексесом. Отже, на думку професора М.І. Панова, правильніше й точніше вести мову не про ексес співучасника, а про ексес виконавця.

Наведена позиція видається непослідовною та недостатньо аргументованою.

Незважаючи на те, що ексес традиційно розглядається в межах інституту співучасті, однак він є самостійним злочином, який не охоплюється умислом інших співучасників, а отже, не є вчиненим у співучасті.

Виконавець є лише одним із видів співучасників поряд із організатором, підбурювачем і пособником.

Варто погодитися із думкою Ф.Г. Бурчака [18, с. 135] про те, що виконавець злочину – поняття співвідносне. Воно можливе тільки у співучасті, тобто в тих випадках, коли поряд із виконавцем діють й інші особи, які виконують інші функціональні ролі – організаторів, підбурювачів і пособників. Якщо злочин учиняється однією особою, то питання про його роль і функції не виникає. У таких випадках ідеться просто про суб'єкт злочину².

Питання встановлення об'єктивного та суб'єктивного зв'язків при ексесі співучасника не вирішено в теорії кримінального права.

Традиційно питання про об'єктивні зв'язки при співучасті розглядається науковцями в контексті характеристики ознаки спільноті й зводиться до аналізу причинового зв'язку при співучасті та його особливостей.

Як уже було зазначено вище, ексес співучасника традиційно розглядається в межах інституту співучасті, однак загалом є самостійним злочином, який не охоплюється умислом інших співучасників, а отже, не є вчиненим у співучасті. Це положення надало вченим можливість стверджувати, що при ексесі співучасника відсутній причинний зв'язок. Так, на думку П.Ф. Тельнова [10, с. 153], поведінка співучасників втрачає причинний і винний зв'язок зі злочином, учиненим в умовах ексесу, що й виключає відповідальність за нього інших співучасників. Такої самої думки дотримується А.В. Ушаков [7, с. 17]. А.Ю. Корчагіна [19, с. 63] уважає, що причинний зв'язок між діями інших співучасників і наслідками злочину, учиненого виконавцем, або відсутній, або має випадковий характер. Окрім науковці [20, с. 132; 21, с. 21] наголошують, що при кількісному ексесі дії співучасників тільки зовні (як би

загалом) знаходяться в причиновому зв'язку з діями виконавця, але саме та частина дій виконавця, яка утворює ексес, знаходиться за межами цього об'єктивного зв'язку. Саме тому, значають далі науковці, співучасники відповідають при ексесі виконавця тільки за ті злочини, учиненню яких вони сприяли і які охоплювалися їхнім передбаченням.

Протилежну думку висловив В.С. Прохоров [22, с. 632], зазначаючи, що ексес виконавця має місце тільки тоді, коли вчинене ним діяння знаходиться в причиновому зв'язку з діями інших співучасників, і відсутність такого зв'язку означає відсутність ексесу виконавця.

Ф.Г. Бурчак [18, с. 208] уважав, що у випадках кількісного ексесу дія, учинена виконавцем, знаходиться в причиновому зв'язку із діями інших співучасників, тому що саме вони дають поштовх або надають сприяння цій дії. При кількісному ексесі, на думку М.І. Ковальова [23, с. 183], є як причиновий зв'язок, так і умисна вина.

Вирішуючи питання про наявність або відсутність причинового зв'язку при ексесі співучасника, доцільно визначитись, що потрібно розуміти під причиновим зв'язком при співучасті. Науці кримінального права відомі різні теорії причинового зв'язку [24; 25; 26; 27; 28; 29, с. 308–394].

Не вдаючись до детального аналізу цих теорій³, ми виходимо з того, що діяння (дія чи бездіяльність), яке утворює об'єктивну сторону конкретного складу злочину, учиняє виконавець (співвиконавець). Решта співучасників (організатор, підбурювач, пособник) учиняють інші – більш чи менш важливі діяння, але ні в якому разі не вчиняють діяння, що утворює об'єктивну сторону конкретного складу злочину, а у випадку вчинення такого діяння стають виконавцями (співвиконавцями) злочину.

Що стосується наявності або відсутності причинового чи іншого об'єктивного зв'язку між діяннями організатора, підбурювача, пособника, то передусім необхідно визначити, відносно чого встановлюється причиновий зв'язок із діянням співучасників.

Якщо мова йде про вчинення у співучасті умисного злочину, склад якого сформульований як матеріальний, то необхідний причиновий зв'язок буде між діянням виконавця (співвиконавця) та наслідками, що настали, а діяння інших співучасників (організатора, підбурювача й пособника) знаходяться в зумовлюючому об'єктивному зв'язку зі спільними суспільно небезпечними наслідками, оскільки діяння організатора, підбурювача та пособника не породжують суспільно небезпечних наслідків, а лише зумовлюють їх.

У випадку вчинення у співучасті умисного злочину, склад якого сформульований як формальний, то необхідний причиновий зв'язок як ознака об'єктивної сторони просто відсутній. Щодо об'єктивного зв'язку між діянням організатора, підбурювача, пособника та діянням виконавця (співвиконавця), яке утворює об'єктивну сторону складу злочину, сформульованого як формальний, то він має зумовлюючий характер, тому що діяння організатора, підбурювача та пособника є умовою вчинення діяння виконавцем (співвиконавцем).

Отже, попередня діяльність співучасників є необхідною умовою вчинення злочину – ексесу.

Що стосується суб'єктивного зв'язку, то виходячи з того, що злочин, учинений як ексес, не охоплюється умислом ін-

² Детально про співвідношення понять «суб'єкт злочину» та «виконавець злочину» див.: Орловський Р.С. Про співвідношення понять «суб'єкт злочину» та «виконавець злочину» / Р.С. Орловський // Право і суспільство. – 2014. – 2. – С. 166–169.

³ Орловський Р.С. Об'єктивні зв'язки при співучасті / Р.С. Орловський // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія «Право». – Вип. № 18. – 2014. – № 1137. – С. 164–168.

ших співучасників, очевидним видається відсутність обов'язкового для співучасти двостороннього суб'єктивного зв'язку⁴.

Не вирішеним у науці кримінального права залишається питання про визнання ексцесом виконавця злочину вчинення ним менш тяжкого злочину, порівняно зі злочином, який охоплювався умислом інших співучасників. Наукова дискусія з цього приводу розпочалась ще в XIX ст. Так, зокрема, одні вчені [30, с. 198; 31, с. 394] використовували термін «ексцес» виключно до випадків, коли виконавець виходить за межі умислу інших співучасників і вчиняє більш тяжкий злочин.

Інші [32, с. 191; 33, с. 781] уживали цей термін у значно ширшому розумінні і як ексцес розглядали всі можливі випадки, коли результат діяльності виконавця не збігався з тим, який був задуманий усіма співучасниками.

Серед сучасних науковців єдність думок із цього приводу також відсутня. Одні автори [34, с. 446] уважають, що ексцес має місце лише там, де вчиняється більш тяжкий злочин, порівняно з тим, який був запланований співучасниками.

На думку інших учених [35, с. 140; 36, с. 490; 19, с. 18; 37, с. 20–21], ексцес виконавця має місце як при вчиненні більш тяжкого, так і менш тяжкого злочину, порівняно з тим, що був запланований співучасниками.

У перекладі з латині термін «ексцес» означає вихід, відступ, ухилення й визначається як крайній вияв чогось, надлишок, нестриманість, гостре зіткнення, порушення громадського порядку [38, с. 578]. Лексичний зміст терміна «ексцес» свідчить про те, що під ним варто розуміти лише випадки вчинення більш тяжкого злочину, порівняно з тим, який був запланований співучасниками.

Потрібно зазначити, що можливі випадки, коли співучасник учиняє злочин, який містить у собі ознаки іншого складу злочину, але однаковий за ступенем тяжкості з тим, який був запланований, і тут також є вихід за межі умислу співучасників.

Отже, ексцесом співучасника злочину варто вважати вчинення співучасником як більш тяжкого, так і менш тяжкого, а також злочину однакового ступеня тяжкості, порівняно зі злочином, який охоплювався умислом співучасників.

Висновки. Отже, з урахуванням викладеного вище можемо зробити такі висновки:

1. Під ексцесом співучасника потрібно розуміти вчинення ним умисного злочину, який не охоплювався ні прямим, ні непрямим умислом інших співучасників.

2. Учинити ексцес може будь-який зі співучасників, а не лише виконавець злочину.

3. Попередня діяльність співучасників є необхідною умовою вчинення злочину, що утворює ексцес.

4. При ексцесі співучасника відсутній обов'язковий для співучасти двосторонній суб'єктивний зв'язок.

5. Ексцесом співучасника потрібно вважати вчинення як більш тяжкого, так і менш тяжкого, а також злочину однакового ступеня тяжкості, порівняно зі злочином, який охоплюється умислом інших співучасників.

Література:

1. Утевский Б.С. Соучастие в преступлении / Б.С. Утевский ; под. ред. И.Т. Голякова. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СРСР, 1939. – 19 с.
2. Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. Курс советского уголовного права: Общая часть / А.А. Пионтковский. – М. : Госюриздан, 1961. – 666 с.
3. Бурчак Ф.Г. Соучастие: социальные, криминологические и правовые проблемы / Ф.Г. Бурчак. – К. : Вища школа, 1986. – 208 с.
4. Рарог А.И. Вина в советском уголовном праве / А.И. Рарог ; науч. ред. Б.В. Здравомыслов. – С. : Изд-во Сарат. ун-та, 1987. – 186 с.
5. Лыхмус У.Э. Квалификация соучастия в преступлении : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / У.Э. Лыхмус ; Ленинград. гос. ун-т им. А.А. Жданова. Юрид. фак. – Л., 1985. – 16 с.
6. Шнейдер М.А. Соучастие в преступлении по советскому уголовному праву / М.А. Шнейдер ; под ред. А.Н. Васильева. – М. : ВЮЗИ МВО СРСР, 1958. – 98 с.
7. Ушаков А.В. Основание и пределы ответственности соучастников преступления по советскому уголовному праву : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / А.В. Ушаков ; М-во высш. и сред. образования СССР. Всесоюз. юридич. заоч. ин-т. – М., 1971. – 17 с.
8. Гришаев П.И. Соучастие по советскому уголовному праву / П.И. Гришаев, Г.А. Кригер. – М. : Юрид. лит., 1959. – 255 с.
9. Галиакбаров Р.Р. Борьба с групповой преступностью средствами уголовного закона : [учебное пособие] / Р.Р. Галиакбаров. – С. : Изд-во Сарат. юрид. ин-та, 1999. – 64 с.
10. Тельнов П.Ф. Ответственность за соучастие в преступлении / П.Ф. Тельнов. – М. : Юрид. лит., 1974. – 208 с.
11. Дядькин Д.С. Соучастие в преступлении : [монография] / Д.С. Дядькин. – М. : Компания Спутник+, 2004. – 156 с.
12. Козлов А.П. Соучастие: традиции и реальность / А.П. Козлов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 362 с.
13. Аветисян С.С. Эксцесс исполнителя в преступлениях со специальным составом / С.С. Аветисян // Право в Вооруженных силах. – 2003. – № 12. – С. 19.
14. Тельнов П.Ф. Кто отвечает за соучастие в преступлении / П.Ф. Тельнов. – М. : Юрид. лит., 1981. – 94 с.
15. Кваша О.О. Співучасть у злочині: структура та відповідальність / О.О. Кваша. – К. : НАН України ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького, 2013. – 528 с.
16. Усов В.Г. Понятие и ответственность исполнителя преступления / В.Г. Усов. – Р. : Акад. ФСИН России, 2007. – 184 с.
17. Кримінальне право України: Загальна частина : [підручник] / [В.І. Борисов, В.Я. Тацій, В.І. Тютюгін та ін.] ; за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. – 5-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2015. – 528 с.
18. Бурчак Ф.Г. Учение о соучастии по советскому уголовному праву / Ф.Г. Бурчак. – К. : Наук. думка, 1969. – 216 с.
19. Корчагина А.Ю. Эксцесс исполнителя преступления : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / А.Ю. Корчагина ; Научно-исследователь. ин-т уголовно-исполнительной сист. Мин-ва юстиции Российской Федерации. – М., 2004. – 196 с.
20. Джекебаев У.С. Соучастие в преступлении (Криминологические и уголовно-правовые проблемы) / У.С. Джекебаев, Л.М. Вайсберг, Р.Н. Судакова. – Алма-Ата : Наука Казахс. ССР, 1981. – 148 с.
21. Цвиренко О.Л. Исполнитель преступления как вид соучастника по уголовному праву Российской Федерации : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / О.Л. Цвиренко ; Урал. гос. юрид. акад. (УГЮА). – Е., 2005. – 23 с.
22. Курс советского уголовного права. Часть общая / отв. ред.: Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – Т. 1. – 1968. – 648 с.
23. Ковалев М.И. Соучастие в преступлении / М.И. Ковалев. – Е. : Изд-во УрГЮА, 1999. – 204 с.
24. Ярмыш Н.Н. Теоретические проблемы причинно-наследственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) : [монография] / Н.Н. Ярмыш. – Х. : Право, 2003. – 512 с.
25. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления / В.Н. Кудрявцев. – М. : Госюриздан, 1960. – 244 с.
26. Церетели Т.В. Причинная связь в уголовном праве / Т.В. Церетели. – М. : Госюриздан, 1963. – 385 с.
27. Успенский А.В. Проблема обоснования причинной связи при соучастии в совершении преступления / А.В. Успенский // Вестн. Моск. ун-та. Серия 11 «Право». – 1998. – № 5. – С. 93–107.
28. Федотов А.В. Виды причинной связи между деянием и наступившими вредными последствиями / А.В. Федотов // Журнал российского права. – 2001. – № 12. – С. 92–100.
29. Энциклопедия уголовного права. – СПб. : Изд. проф. Малинина, 2005. – Т. 4 : Состав преступления. – 2005. – 797 с. – С. 308–393.

⁴ Орловський Р.С. До проблеми одностороннього та двостороннього суб'єктивного зв'язку між співучасниками злочину / Р.С. Орловський // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія «Право». – Вип. № 15. – 2013. – № 1077. – С. 110–114.

30. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права. Общая часть / А.Ф. Кистяковский. – К. : Унив. тип., 1875. – Т. 1. – 1875. – 413 с.
31. Познышев С.В. Основные начала науки уголовного права. Общая часть уголовного права / С.В. Познышев. – М. : Изд-во А.А. Карцева, 1912. – 665 с.
32. Колоколов Г.Е. О соучастии в преступлении (О соучастии вообще и подстрекательстве в частности) / Г.Е. Колоколов. – М. : МП. Мос. ун-т, 1881. – 211 с.
33. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая / Н.С. Таганцев. – СПб. : Госуд. типография, 1902. – Т. 1. – 1902. – 815 с.
34. Курс уголовного права : в 5 т. / под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. – М. : Зерцало, 2002. – Т. 1 : Общая часть: учение о преступлении. – 2002. – 624 с.
35. Тер-Акопов А.А. Преступление и проблемы нефизической причинности в уголовном праве / А.А. Тер-Акопов. – М. : Юркнига, 2003. – 480 с.
36. Энциклопедия уголовного права / ред. В.Б. Малинин. – СПб. : Изд. проф. Малинина, 2007. – Т. 6 : Соучастие в преступлении. – 2007. – 559 с.
37. Толстопятова Н.В. Эксцесс соучастников в уголовном праве : авто-реф. дисс. ... канд.. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Н.В. Толстопятова ; Ростов. юрид. ин-т МВД РФ. – Ростов н/Д, 2004. – 27 с.
38. Словарь иностранных слов / под ред. И.В. Лехина, С.М. Локшиной, Ф.И. Петровой, Л.С. Шауменко. – М. : Русский язык, 1988. – 608 с.

Орловский Р. С. Понятие и значение эксцесса соучастника

Аннотация. Статья посвящена исследованию понятия эксцесса соучастника с последующим выделением его значения. Приведены вопросы, которые требуют рассмотрения и дальнейшего решения. Проанализированы позиции ученых по поводу определения используемой терминологии.

Ключевые слова: соучастие в преступлении, соучастник преступления, исполнитель преступления, эксцесс исполнителя (соучастника).

Orlovsky R. Concept and significance of executor's excess

Summary. The article deals with the research of concept of executor's excess followed by assignment of its value. The issues that require further consideration and decision are given. Positions of scientists on the definition of the used terminology are analyzed.

Key words: complicity in the crime, accomplice, executor (accessory), excess of executor.